

Алена Вострыкава (Мінск)

АДМЕТНАСЦЬ ГІСТАРЫЧНАЙ ПРОЗЫ ЁЗАФА ТОМАНА (НА ПРЫКЛАДЗЕ РАМАНА «ПАСЛЯ НАС ХОЦЬ ПАТОП»)

Ёзаф Томан (1899–1977) — чэшскі пісьменнік XX ст., прадстаўнік волькераўска-незвалаўскага пакалення, які стаў вядомы сваімі гістарычнымі раманамі «Сакрат», «Дон Жуан» і інш. Да найбольш вядомых належыць раман «Пасля нас хоць патоп» (1963), напісаны на антычным матэрыяле. У цэнтры ўвагі пісьменніка часы рымскіх імператараў Ціберыя і Калігулы. Прадметам сваіх мастацкіх разважанняў Томан робіць феномен тыраніі, дыктатуры, што адпавядае пэўнай тэндэнцыі ў чэшскім гістарычным рамане 1960-х гг.

У Чэхаславакіі 50–60-х гг. XX ст. жанр гістарычнага рамана атрымаў вельмі добрыя імпульсы для свайго развіцця. У гады другой сусветнай вайны гэта быў адзін з самых запатрабаваных жанраў чэшскай літаратуры. Пісьменнікі звярталіся да традыцый гістарычнай прозы XIX ст. Выбіралі гістарычную праблематыку, каб абудзіць і падтрымаць сілы народа ў барацьбе з фашызмам і нагадаць слаўнае гістарычнае мінулае чэхаў. Калі стала магчымай крытыка культу асобы і рэвізія сацыялізму XX ст., гэта моцна адбілася на чэшскім гістарычным рамане тых часоў. Чэшскія раманісты У. Нэф, В. Капліцкі, І. Шотала, Ё. Томан, якія распрацоўвалі гістарычны жанр, звярнуліся ў сваіх творах да праблем улады і праізволу, маралі і пераследу за свае перакананні. У вялікай мастацкай спадчыне Ёзафа Томана гістарычная тэма выкарыстоўваецца з мэтай пастаноўкі гуманістычных пытанняў сэнсу існавання як усяго чалавецтва, так і асобы. На фоне шырокай панарамы пэўнага гістарычнага перыяду пісьменнік разважае над агульначалавечымі праблемамі, што робіць яго раманы сучаснымі і праз паўстагоддзя.

Галоўнымі гістарычнымі крыніцамі Ё. Томана пры напісанні рамана «Пасля нас хоць патоп» былі творы рымскіх гісторыкаў Тацыта і Святонія. Менавіта адтуль ён браў характэрныя дэталі, канкрэтныя эпізоды з жыцця Ціберыя і Калігулы. На думку чэшскіх даследчыкаў, на пісьменніка паўплываў драматычны манументальны раман Г. Сенкевіча «Quo vadis» [Гл.: 1, 391], з чым можна пагадзіцца.

У рамане апісваецца лёс двух цэнтральных герояў — патрыцыя Луцыя Гэмінія Курыёна і акцёра Фабія Скаўра. Дзве апавядальныя лініі стала пераплятаюцца паміж сабой, а таксама з лёсамі сапраўдных гістарычных асоб: імператара Ціберыя, яго спадчынніка Калігулы, філосафа Сенекі, імператарскага прыбліжанага Макрона. Луцый і Фабій на адным караблі вяртаюцца ў Рым у апошні год праўлення Ціберыя. Луцый быў намеснікам легата ў Сірыі. Скаўра за бунтарскія п'есы Ціберый на год выслаў з Рыма, і ён разам з іншымі акцёрамі вандраваў па Сіцыліі. Луцый паходзіць са слаўнага старажытнага рэспубліканскага роду. Яго бацька Сервіус — адзін з ініцыятараў змовы супраць імператара. Ён мае намер далучыць да гэтага свайго сына, які набыў

вялікую папулярнасць сярод сваіх салдат. Аднак на працягу дзеяння рамана мы бачым, што малады патрыцый здраджвае рэспубліканскім ідэалам і далучаецца да імператара пад уплывам Макрона і яго прыгажуні-дачкі Валерыі. Змова правальваецца з-за нечаканай смерці Ціберыя. Імператар вырашае вярнуцца ў Рым з дабравольнага затачэння на востраве Капры, але па дарозе памірае, задушаны Макронам, які дапамагае ўзыходзіць на трон Калігуле. Луцый становіцца правай рукой Калігулы, яго галоўным дарадцам і памочнікам. Бацька Луцыя забівае сябе, не ў сілах вынесці здрады сына ідэалам рэспублікі і вольнасці, гонару роду. Праз год Калігула, які пачынаў як правіцель-асветнік, з-за фінансавых праблем паказвае сябе яшчэ больш жорсткім, чым Ціберый і топіць Рым у крыві. Але для Луцыя шляху назад ужо няма.

Вобраз Луцыя Томан стварае ў развіцці ўніз: малады патрыцый з-за прагі славы спачатку здраджвае свайму роду, бацьку, рэспубліканскай ідэі, потым сваёй нявесце Таркватэ і каханцы Валерыі. У імкненні ўвайсці ў імператарскую сям'ю становіцца вінаватым у смерці Макрона і яго жонкі Эніі. Кульмінацыяй разлажэння яго як асобы становіцца выступленне ў судзе на баку абвінавачвання супраць акцёра Фабія Скаўра, які напісаў п'есу пра сіракузскага тырана Фаларыда. Спектакль выклікаў хваляванні рымскага плебсу, а тыран Фаларыд быў успрыняты як аналогія на сапраўдны твар Калігулы. Абаронцай Фабія на судзе выступаў Сенека, але яму не ўдалося паўплываць на сенатараў і Калігулу. Скаўр быў асуджаны на смерць адсячэннем галавы і не дачакаўшыся выканання прысуду ў турме скончыў жыццё самагубствам. Даведаўшыся пра гэта, забіла сябе і яго каханая дзяўчына Квірына.

У сваім рамане аўтар стварае вельмі верны вобраз той эпохі, выкарыстоўваючы традыцыйныя сродкі рэалістычнага рамана. Перад намі паўстае панарама арыстакратычнага і плебейскага Рыма часоў Ціберыя і Калігулы. Быт, звычаі, норавы, ідэі, салоўі, палітычная барацьба і яе спосабы — усё гэта аўтар апісвае чытачу, выкарыстоўваючы шматлікія рэаліі таго часу.

Структурна раман падзяляецца на дзве лініі, звязаныя з галоўнымі вымышленымі героямі, Луцыям і Фабіям. Загарнуўшы апошнюю старонку рамана, можна сказаць, што гэта героі-антыподы. Не толькі таму, што адзін з іх прадстаўляе рымскі патрыцыят, а другі — рымскі плебс. Дарэчы, да таго, як стаць акцёрам, Фабій Скаўр быў рабом, а потым вольнаадпушчаным. Развіццё іх як асоб адбываецца ў розным накірунку. Луцый Курыён з рэспубліканца пераўтвараецца ў тырана і забойцу (у прамым і пераносным сэнсе), які ідзе да славы і ўлады любымі шляхамі. Фабій Скаўр, які яшчэ на шляху ў Рым з Сіцыліі быў абыхавым да рэспублікі, у канцы рамана становіцца прыхільнікам улады народа і ярым супраціўнікам тыраніі. За свае погляды ён памірае і не шкадуе пра гэта. Ён адмаўляецца ад прапановы Луцыя ўславіць у сваіх п'есах Калігулу і нагадвае яму пра яго былое рэспубліканскае мінулае і здраду яму, чаго апошні Фабію ніколі не даруе. Здрада Луцыя Курыёна і бунтарства Фабія Скаўра паказаны ў кантрасце. Гэта перш за ўсё маральны кантраст. Подласць арыстакрата і высакародства былога раба. Ёзаф Томан спрабуе данесці чытачу, што гэта перш за ўсё людзі і іх учынкi не залежаць ад багацця альбо саслоўнага статусу. У турме Фабій кажа свайму бацьку, які прыйшоў яго наведаць:

«— Все напрасно, отец. Их власть крепнет день ото дня, мы черви по сравнению с ними, они нас раздавят, задушат. И едва падет голова одного тирана, как приходит другой, еще более жестокий. Мы проиграли навсегда... Ты спрашивал, отец, жалею ли я. Нет, не жалею, ни о чем не жалею. Если бы это не случилось сейчас, это произошло бы в другой раз... Сенека однажды сказал, что жизнь подобна театральному действию. Неважно, было ли оно длинное, важно, хорошо ли оно было сыграно. И видишь, отец, я тысячи раз говорил Квирине, что мне всегда хотелось сыграть настоящую трагическую роль. — Он судорожно засмеялся. — Только никто из нас не подумал, что мой противник принудит меня к иному концу пьесы...» [2, с. 503—504].

Раман без перабольшвання можна вызначыць як псіхалагічны, паколькі вобразы і характары герояў падаюцца ў эвалюцыі, дынаміцы. Глыбокі псіхалагізм увасабляецца праз шматлікія ўнутраныя маналогі, разважанні персанажаў, а таксама праз аўтарскія рэмаркі. І выдуманая, і гістарычныя персанажы раскрываюцца ў развіцці характараў. Той жа імператар Ціберый апісваецца як вельмі складаная, дваістая асоба. У чэшскага раманіста яго вобраз — не аднамерны статычны партрэт жорсткага тырана. Усе пакуты, жахі, якія перажывае Ціберый-чалавек і Ціберый-правіцель, раскрываюцца ў маналогам і дыялогам. Вобразу Ціберыя надаюцца трагічныя рысы: гэта чалавек, які помсціць за свае жыццёвыя расчараванні і вышэй за ўсё ў жыцці ставіць сваю гістарычную місію — супрацьстаяць рэспубліцы, утрымаць веліч імперыі.

Такім жа дваістым намаляваны ў творы і вобраз філосафа Сенекі. Безумоўна, ён інтэлектуал, стойкі, які імкнецца жыць па сваіх законах, спакойна працаваць. Аднак яго маральныя прынцыпы аказваюцца ў канфрантацыі з рэальным жыццём. Пацвярджэннем гэтага становіцца суд над акцерам, які Сенека прайграў і амаль сам не страціў уласнае жыццё. У сваім лісце сенатару-рэспубліканцу Ульпію ў ноч перад магчымай смерцю ён напісаў: *«И я, проповедник выших привилегий человеческого духа, я, сторонник глубочайшего уважения к честности и образованности, я понял, что великий дух может одинаково обитать в теле патриция, вольноотпущенника и раба. Ибо что есть патриций, вольноотпущенник и раб? Это только названия, порожденные честолюбием и несправедливостью. Разве я не утверждал всегда, что люди по природе своей равны?»*

Итак, единственный истинный римлянин, которого я знаю в Риме, кроме тебя, — бывший раб» [2, с. 497—498].

Вобразы рэспубліканцаў (сенатара Ульпія, бацькі Луцыя) паказаны як увасабленне высокіх маральных якасцяў. Але астатнія ўдзельнікі змовы апісваюцца сквапнымі драпежнікамі, якія змагаюцца за свае фінансавыя інтарэсы. Магчыма, такім чынам Ёзаф Томан паказаў супярэчлівасць гістарычнага развіцця і супярэчлівасць многіх ідэй, увасабленне якіх у практычнае жыццё часта трансфармуе гэтыя ідэі. Дарэчы, па Томану, прычынай гэтага амаль заўсёды становяцца матэрыяльныя, фінансавыя абставіны.

Стварыць псіхалагічна вывераныя і запамінальныя вобразы Ёзафу Томану дапамагае пейзаж, які вельмі шырока ўводзіцца ў тэкст рамана «Пасля нас хоць патап». Ён падаецца як пэўная паралель да псіхалагічнага стану герояў.

Ідэйная праблематыка твора ўпісаная ў вобразы герояў, а таксама ў шэраг дыялагічных сцэн. Асабліва трэба адзначыць дыялогі Ціберыя і Сенекі, сэнсава і эмацыянальна насычаныя. Стары імператар выклікае на Капры філосафа, каб паразмаўляць з ім і пачуць праўду, якую яму баяцца казаць астатнія, а магчыма, каб у нечым апраўдацца перад сабой і гісторыяй. Менавіта такую канцэпцыю вобраза Ціберыя падае ў рамане чэшскі пісьменнік. Ціберый разважае з Сенекай:

«— Тиран, который купается в человеческой крови... — Он запнулся и сухо рассмеялся: — Вот как. И все-таки во всем Риме только ты и я, только мы не хотим, чтобы на гладиаторских играх напрасно лилась человеческая кровь. И поэтому я не хочу войны, несмотря на то, что проливаю кровь. И буду проливать, надеюсь, что не даром. Я должен делать это, дорогой мой.

Сенека отважился:

— Умеренность — это благороднейшее свойство правителя... Гуманность — это закон вселенной...

Тиберий распалился:

— Твоя гуманность, философ, обнимает весь мир, и от этого-то она жидковата. Твои вселенские законы — это пар над морем. Ты витаешь в облаках, а я должен ходить по земле.

— Дух человечности превыше всего...

— Нет. Материя, — резко перебил его император. — И душа материальна, Эпикур знал об этом больше, чем вы, стоики. Ты весь в абстракциях. Разглагольствуешь о том, что человек должен быть совершенным. И только это тебе важно, а там пусть будет, что будет. И тут-то и есть разница: ты живешь ради своих идей, в то время как я живу ради Рима. Но благо-разумный Сенека ищет, как бы не запачкать свое совершенство грязью... — Голос Тиберия раздраженно возвысился. — А я хочу принести пользу Риму, даже если для этого мне придется пачкать руки в крови!» [2, с. 184].

У рамане шмат каларытных сцэн з жыцця старажытнага Рыма: старонкі, дзе апісваюцца гульні гладыятараў у цырку, баі з жывёламі, прадстаўленні акцёраў. У раман арганічна уваходзяць некалькі ўстаўных п'ес, якія разыгрывае труп Фабія Скаўра. Ёзаф Томан уключае вершаваныя п'есы амаль цалкам. Яны спрыяюць разуменню праблемнага поля рамана і ствараюць дадатковае асвятленне для шэрагу цэнтральных вобразаў.

Трэба адзначыць дыферэнцыраванасць мовы герояў у рамане. Гаворка і дыялогі прадстаўнікоў арыстакратыі падаюцца нармаванай літаратурнай мовай, з устаўкамі паэтызмаў, вершаваных радкоў старажытных аўтараў, тэрмінамі тых часоў, а рымскі плебс шырока выкарыстоўвае ў Томана вульгарызмы, нелітаратурныя выразы, што дадае пэўнай лексічнай і сінтаксічнай выразнасці персанажам і твору ў цэлым. Напрыклад, Луцый Курыён неаднойчы цытуе словы з сачыненняў Катула, Цібула, Праперцыя. Імператар Ціберый на Капры часта слухае пад лютню антычную лірыку. Самі лірычныя творы прыводзяцца Томанам у тэксце свайго рамана са спасылкай на пэўную крыніцу. Прыгажуня Валерыя, дачка імператарскага прыбліжанага (але былога раба) Макрона, каб паказаць сваю адукаванасць і вытанчанасць, неаднойчы цытуе грэчаскіх

аўтараў, спадзеючыся, што ніхто не ўспомніць яе былое жыццё прастытуткі ў рымскіх лупанарах для матросаў і патрыцыяў. У рамане аўтар выкарыстоўвае песні, якія спявалі рымскія легіянеры. Устаўляе ў раман сапраўдныя вулічныя песні рымскага плебсу.

Ствараецца не толькі яскравая візуальная карцінка, багатая на дэталі, падрабязнасці, колеры. Нават пахі апісваюцца Томанам вельмі часта і дапамагаюць стварыць уражанне прысутнасці і рэальнасці падзей. Без перабольшвання можна сцвярджаць, што раман «гучыць». Гэта сведчанне таго, што рэалістычная раманная паэтыка чэшскага пісьменніка ўзбагачаецца рознымі прыёмамі, уласцівымі раману другой паловы XX ст.

Асобна хочацца сказаць пра надзвычай удалы пераклад рамана на рускую мову, выкананы І. Холадавай, якім мы карысталіся нараўне з арыгіналам. Аднак, трэба адзначыць, што перакладчык расставіў свае акцэнтны. Гаворка пра самую моцную пазіцыю кнігі — назву твора. У арыгінале раман называецца «Пасля нас хоць потоп», а імя Калігулы не згадваецца ў загаловку. І. Холадава выносіць імя спадчынніка Ціберыя наперад, такім чынам пераносячы ўвагу менавіта на гэтага героя і гэту гістарычную асобу, у той час, як Ёзаф Томан бачыць яго ў шэрагу іншых персанажаў першага раду.

Адметнымі рысамі томанаўскай гістарычнай прозы з'яўляюцца схільнасць да экзотыкі і рамантычных кантрастаў, пастаноўка маральных і грамадска-палітычных пытанняў сучаснасці на гістарычным матэрыяле. Чэшскі пісьменнік марыць пра ідэал гарманічнага чалавецтва. Значную ўвагу Томан надае праблеме асобы і псіхалагічнай абмалёўцы чалавека. У той жа момант ён заўсёды стварае вельмі яскравы сацыяльны і псіхалагічны каларыт у сваіх раманах, надаючы гэтаму вялікую ўвагу. Тэксты томанаўскіх гістарычных раманаў багатыя на літаратурныя ўстаўкі і цытаты з часоў дзеяння раманаў, што ўзбагачае паэтыку чэшскага пісьменніка і з'яўляецца адметнай рысай яго мастацкага свету.

Літаратура

1. Dokoupil, B. Český historický roman 1945–1965 / B. Dokoupil. — Praha, 1987. — 245 s.
2. Slovník české prozy 1945–1994. — Ostrava: Sfinga, 1994. — 490 s.
3. Toman, J. Po nás potopa / J. Toman. — Praha: Čs. Spisovatel, 1963. — 514 s.
4. Томан, Й. Калигула или После нас хоть потоп / Й. Томан. — Киев: МП «Луч», 1993. — 526 с.